

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

П.М. БУЗАЛО

Запорізький юридичний інститут ДДУВС

УДК 343.224+316.624

ОБСТАВИНИ ФОРМУВАННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ МОЛОДІЖНОГО ВІКУ¹

На ґрунті емпіричного матеріалу соціологічних, психологічних та психіатричних досліджень занотовано результати аналізу загального онтогенетичного механізму становлення девіантної соціально-психологічної позиції неповнолітніх злочинців у віці 14-17 років; наведено лаконічне роз'яснення атрибутів нейробіологічних та психосоціальних обставин формування делінквентної особистості.

Молодіжна злочинність протягом останніх двох десятиліть акумулювала значний кримінальний досвід протизаконної діяльності, створивши серйозну загрозу безпеці життєдіяльності суспільства. За офіційними даними Департаменту інформаційних технологій МВС України по злочинах загальнокримінальної спрямованості у 2005р. було встановлено близько 152,5 тис. осіб молодіжного віку з 273186 тис. фактично виявлених суб'єктів суспільно небезпечних діянь². Злочинність молодіжної групи 14-35 років, як соціальне явище, є складником загальної злочинності, вона спровокована сучасними політичними, економічними, правовими, психологічними та іншими детермінантами, – це “резерв” фактичної злочинності, який зміцнює злочинні традиції, модернізує стандартні моделі антисоціальної поведінки, формуєчи якісно нову кримінальну субкультуру.

Причини виділення даного виду злочинності абсолютно прозорі: *по-перше*, кримінологічна характеристика злочинності молоді базується на емпіричному матеріалі психологічних і соціологічних дослідів специфіки онтогенетичного розвитку та життєдіяльності молодіжної групи. Факт виведення даної вікової групи із загального соціального пласту зумовлює критерій розгляду своєрідного демографічного класу як специфічного об'єкту в загальному об'єкті дослідження злочинності у країні; *по-друге*, “даний вид злочинності уособлює минуле, прийдешнє та майбутнє кримінальної субкультури. Її вивчення допомагає пі-

знати види і властивості злочинності, які отримають розповсюдження, якщо їм передчасно не запобігти” [1, с.265]; *по-третє*, з метою дослідження характерологічних особливостей злочинців молодіжного віку, властивостей їх поведінки, а також перспективою розробки й застосування ефективних запобіжних заходів, необхідно автономізувати в окрему групу усі діяння, вчинювані молоддю.

Основу увиразнення молодіжної злочинності повинні складати типові для антисоціальної плеяди молодіжних злочинців психічні атрибути, причини та умови формування кримінальної диспозиції особистості, мотиви і механізм вибору девіантної поведінки. Підґрунтям результативного розроблення і впровадження у практику заходів запобіжного впливу на детермінанти молодіжної злочинності може бути тільки детальне роз'яснення обставин формування девіантної поведінки молоді, тому завдання роботи полягає в аналізі загального онтогенетичного механізму формування девіантної соціально-психологічної позиції неповнолітніх злочинців у віці 14-17 років як початкової фази залучення суб'єкта злочину до реальних кримінально-правових відносин.

Розвідки дитячої та підліткової агресії³ і споріднених

¹ Первинна рекомендація з напрямку досліджень: канд. юрид. наук Кириченко О.В. (ЗІОІ ДДУВС).

² Звіт Департаменту інформаційних технологій МВС України за 12 місяців 2005 р.

³ Для опису стійкої і систематичної агресивної поведінки дітей та підлітків кримінологія, соціологія, психологія і педагогіка використовують відмінний термінологічний апарат, оперуючи поняттями: “агресивність”, “жорстокість”, “розлад поведінки”, “опозиційність (або ворожість)”, “психопатичність”, “делінквентність” та “асоціальність”. Прийняті дефініції зумовлюють розбіжні інтерпретації, кваліфікації, дослідження та практики застосування адекватних заходів фахівцями вказаних галузей до агресивних дітей та підлітків, проте окремі релевантні дані різних галу-

форм поведінки (опозиційних розладів, антисоціальних розладів особистості, синдрому дефіциту уваги та гіперактивності й інших деструктивних поведінкових патологій) за останні два століття включили безліч варіативних точок зору дослідників з приводу ранніх та запізнілих проявів агресивної (антисоціальної) активності, етіології і наслідків її онтогенетичного розвитку, а також корелятивних зв'язків агресивної поведінки з нейробіологічними та психосоціальними факторами [2]. Визначні звершення наукового й практичного гатунку на ниві розробок проблем девіації та злочинної активності молоді акумулювали вітчизняні і зарубіжні кримінологи: Ю.В. Олександров, Ю.М. Антонян, О.М. Бандурка, С.В. Бородін, М.І. Ветров, Л.М. Давиденко, І.М. Даньшин, О.М. Джужа, А.Ф. Зелінський, С.М. Іншаков, І.І. Карпець, Г.М. Міньковський, А.П. Тузов, І.К. Туркевич, В.П. Філонов, С.В. Фесенко, В.І. Шакун та інші.

Занепокоєння підвищеним рівнем підліткової та молодіжної делінквентності і злочинності, зв'язок між психічними хворобами і агресивною аберацією (девіантною поведінкою) у молодіжному середовищі – суттєві приводи для продуктивної співпраці спеціалістів експериментальної і соціальної психології, психології особистості, клінічної психології, антропології, соціології, кримінології, а також, безперечно, органів юстиції. Тільки інтегрований підхід до розгляду психобіологічних, особистісних та психосоціальних факторів і складних взаємозв'язків між ними в ході розвитку індивіда, зарадить ґрунтовному осмисленню означеної проблеми.

Звичай клінічна оцінка підлітків з агресивною та антисоціальною поведінкою практикується у лікувальних психіатричних закладах. Хоча значна доля юнаків з аналогічними відхиленнями перебуває під пильним наглядом адміністрації, викладачів і вихователів закладів соціальної реабілітації для неповнолітніх, що потребують виняткових умов догляду, наставництва та ресоціалізації, вітчизняна система правосуддя здебільшого обіймає каральну позицію по відношенню до молодих злочинців. Віддаючи першість ізоляції та покаранню, суб'єкти правоохоронної діяльності обмежують інформаційне поле кримінологічних розробок з питань детермінації молодіжної злочинності, зокрема унеможливають: 1) виявлення розладів поведінки (у тому числі, агресії), що є складними формами психопатології, детермінованими розмаїтими дефіцитами різних сфер повсякденного функціонування девіантної особистості; 2) викриття різноманітних причинних комплексів нейробіологічного та психосоціального характеру, які з високою вірогідністю здатні генерувати антисоціальну диспозиційну поведінку підлітка; 3) до того ж завуальовані розлади поведінки молодих злочинців нерідко співвідносяться з низкою психіатричних діагнозів, котрі вимагають кваліфікованої оцінки і терапевтичного втручання, а це можливо виявити тільки у клінічному перебігу в спеціалізованих закладах психіатричного профілю.

З урахуванням дефіциту спеціальних кримінологічних методик вичерпного дослідження особистості злочинця молодіжного віку, ставимо за мету занотувати лаконічне витлумачення атрибутів нейробіологічного і психосоціального формування девіантної диспозиції індивіда. Новизна: зафіксовані результати санкціонуватимуть забудову

раціонального базису для формування ефективної стратегії загальносоціального та спеціально-кримінологічного запобіжного впливу на детермінанти молодіжної злочинності.

Психологічні розробки особистості більшості груп злочинців і нормотипових громадян підтверджують припущення щодо розрізнення означеної категорії осіб за підвищеним рівнем імпульсивності, агресивності перших, за інтенсивністю застосування ними насильства у вирішенні конфліктів. До того ж полярні по відношенню до законослухняних групи розрізняються низьким рівнем засвоєння правових і моральних вимог, більшим відчуженням від суспільства, малих соціальних груп (сім'ї, колективу, однолітків тощо), поганою соціальною адаптацією [3, с.33-54]. Гіпотетично, озвучені риси більш за все притаманні грабіжникам, розбійникам, гвалтівникам, убивцям або особам, схильним до заподіяння різного роду насильства, менше – суб'єктам злочинів проти власності і майже неприйнятні для злочинності у сфері економічної діяльності [4, с.11-13].

Однак аналіз підсумкової інформації виконаного нами кримінологічного дослідження прокламує, що зареєстровані розбіжні індивідуальних особливостей носять нейтральний характер, який здатен наповнюватись змістом під дією "життєвих умов" (іншими словами, набувати соціально корисне або антисоціальне значення). Однозначно даний факт не свідчить про закономірний результат негативного впливу зовнішнього середовища на людину, адже у злочинній поведінці відтворені і генетичні зародки, і темперамент, і характер. Отже, зовнішні фактори *побічно* породжують кримінальну активність, обумовлюючи психологію особистості, її духовний світ, соціокультурні смаки, котрі, перетворюючись на самостійні та активні штампи, опосередковують наступний вплив соціальної середовища на індивіда. Людина ніби обирає та засвоює поведінкові варіації, найбільш властиві її психологічній природі.

Процес формування девіантної особистості, наголошують кримінологи, соціологи і психологи, відбувається протягом певного відрізка часу, необхідного для первинної соціалізації індивіда. Визначений часовий інтервал характеризується активною функцією суспільства (своєрідного постачальника потрібної для сприйняття інформації), комплексу норм, ролей, установок, котрі, у свою чергу, закарбовуються свідомістю і певною мірою впливають на становлення у майбутньому або особистості злочинця, або, навпаки, добропорядного громадянина [6, с.87].

На сьогодні розуміння факторів психологічних негараздів підлітків змінюється адекватно до умов соціальної нестабільності. Особистісний розвиток індивіда може відхилятися через невідповідність прагнення самостійності дійсним умовам реалізації соціально схвалюваних форм життєдіяльності, які б мали потребувати цієї самостійності (так би мовити *когнітивний дисонанс*⁴). Соціальна дезадаптація дужчає в силу суттєвого зниження рівня життя великої кількості сімей з невисоким соціально-економічним статусом.

Нестандартні форми поведінки і труднощі виховання характеризують психологічну дезадаптацію підлітка, пов'язану зі статеві-віковими та індивідуально-

зей дослідження сприяють кращому розумінню причин молодіжної злочинності та розробці ефективної програми протидії негативному соціально-правовому явищу.

⁴ Несумісність соціальних вимог та індивідуальних аттитюдів, що породжує дискомфорт особистості, який вона намагається мінімізувати або збалансувати диспозиційною поведінкою

психологічними якостями, реакціями на стрес й безпорадність перед проблемами, що виникають у сім'ї та школі. Нажаль, вітчизняна література не містить репрезентативних праць, контент-аналізів емпіричних даних, які співвідносять психологічні особливості сучасних підлітків, виражені у порушеннях особистісного розвитку, і процеси посередньої регуляції поведінки, тенденції змін у психологічних процесах саморегуляції, зумовлених дією факторів зовнішніх умов (сім'ї, навчального закладу, колективу однолітків, вчителів тощо) і внутрішніх чинників, поєднаних з можливою психопатологічною симптоматикою, що виявляється лише у поведінкових девіаціях.

Складність розгляду проблеми у подібній конфігурації, як засвідчили Т.В. Корнилова, Є.Л. Григоренко та С.Д. Смирнов, полягає у зв'язку порушень поведінки отроків не з одним з-поміж біологічних або соціальних факторів, а з їхнім комплексом, специфічним для різних типів асинхронії розвитку. У своєму дослідженні вони виходили з припущення, що фактори, традиційно розглядувані в якості зовнішніх умов соціалізації, як взаємини з ровесниками або стосунки у сім'ї підлітка, можна вважати *зовнішніми* досить умовно, оскільки їхній вплив реально пов'язаний із патологіями у системах відносин, спілкування, взаєморозуміння, самосвідомості підлітка, що обов'язково опосередковується психологічними процесами. До *внутрішніх* факторів автори зарахували можливий психіатричний розлад підлітка, оскільки виявлення психіатричної симптоматики відображає неправильність внутрішніх умов розвитку і ймовірно передумови переворотів у психіатричній регуляції поведінки [6, с.6-9].

За даними, представленими у дослідженні В.В. Голіни, В.П. Ємельянова та П.Т. Петрюка, показник захворюваності на психічні розлади в Україні у 2004 р. досяг 24,3 на 10 тис. населення, притому в Харківській області за вказаний період значно зросла кількість хвороб пов'язаних з порушенням психологічного розвитку, поведінкових та емоційних розладів, що активізуються зазвичай у підлітковому та дитячому віці – від 98,1 до 124,4 на 10 тис. населення відповідного віку. Узагальнивши результати обстеження підлітків, кримінологи і медики дійшли висновку, що особливу небезпеку для суспільного розвитку становить злиття двох негативних тенденцій: злочинності неповнолітніх і психічних аномалій, властивих означеній категорії злочинців [7, с.84-90].

Ключові результати комплексних дослідів психологів, медиків і педагогів стосовно причин емоційних та поведінкових аномалій, спричинених дією психологічних, психіатричних, вікових і соціальних факторів, віднайшли експериментальне підтвердження в дослідях комісійної експертизи⁵, заснованих на анкетуванні та вивченні особових справ вибірки контрольної (нормотипової) групи підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл; представників "груп ризику", поміщених на момент досліду у приймальник-розподільник для неповнолітніх, а також заклади соціальної реабілітації, і делінквентів, поставлених на облік КМСН. Періоди старшого підліткового віку – 14-15 рр. – і ранньої юності – 16-17 рр. з метою практичного спрямування були об'єднані нами в єдину вікову когорту – 14-

17 рр. на підставі цивільно-правового статусу перших як неповнолітніх, а також рубіжного періоду розвитку людини, визнаного психологами "кризовим" у зв'язку із збігом 14 і 17 років – етапів закінчення навчання у школі (9 або 11 класи) і, відповідно, професійного і буденного самовизначення юнаків.

Перша кризова точка у житті молодшої людини (14-17 років) відображає перелом старої моделі соціальної і економічної субординації у родині (руйнація батьківської опіки) і ще не сформовану початкову стадію нової – самостійної поведінки і способу життя [8, с.74]. Формально у названий період особистість стає трудоактивною, але, усвідомлюючи необхідність обрання фаху і дебюту у трудовій діяльності, молодь натрапляє на дилему – якій же сфері діяльності віддати прерогативу. Якісно нова соціальна позиція, виражена у пошуку власного місця в суспільстві, згуртовано із завищеними вимогами, не завжди адекватними уявленням підлітків про свої можливості, породжують всілякі конфлікти з батьками, вчителями, ровесниками, проваюють опозиційну або навіть делінквентну поведінку.

Емпіричні розвідки останніх років, виконані на підліткових вибірках, загострили постановку проблеми супутніх особистісних факторів (названих *коморбідними* при аналізі розладів поведінки), що діагностуються як у підлітків-правопорушників, так і у підлітків – пацієнтів психіатричних клінік. Непатологічні форми дизонтогенезу у підлітковому і ранньому юнацькому віці пов'язані, у першу чергу, з дією факторів *соціального характеру*. Серед особистісних відзнак превалюють психопатичні риси, тривожність, агресія та ексцес (порушення) комунікації. Психологічні ж форми пов'язуються з впливом патологічних, переважно біологічних, факторів, які супроводжуються розвитком психопатологічних розладів [9, с.532-550].

Т.В. Корнилова, Є.Л. Григоренко, С.Д. Смирнов констатують, що у підлітків-правопорушників психіатрична симптоматика частіше виявляється поряд з проявами сімейно-педагогічної і соціальної занедбаності, шкільної дезадаптації та особистісних змін. Інакше кажучи, вказати на випадки психопатологічно обумовлених поведінкових розладів практично дуже складно. Взагалі діагностика такого особистісного розладу, як психопатія, є здійсненою лише тільки з 16-17 років, тому що виникає він у пізньому дитинстві або у підлітковому віці, але в силу вікових девіацій і клінічної "недооформленості" важко виділяється при аналізі недостатньо сформованих особистісних структур. Для постановки такого діагнозу характерні типи поведінки повинні відхилятися від культурних норм більше ніж в одній з наступних сфер: когнітивній (інтерпретація предметів, подій, людей, образу Я); емоційній (інтенсивність, діапазон і адекватність реакцій); контролю впоодобань та інтересів; відносин з іншими людьми [6, с.15].

Психологи дискутують сьогодні і про можливість розгляду психопатії не з приводу патологічних синдромів, а щодо норми (афективного стану здорової особистості). Тому співвіднесення симптомів поведінкових розладів з психологічними особливостями підлітків має стосуватись зіставлення груп ризику і груп норми, а необхідність відмежування непатологічних й патологічних симптомів (пов'язаних з делінквентною поведінкою), вимагає також порівняння з підлітками, що мають статус психіатричних хворих. Лише за такої організації дослідження можливо обговорювати спрямування дії соціальних факторів, а

⁵ До складу імпровізованої комісії були залучені психологи Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, психіатри Обласної психіатричної лікарні, співробітники ОВС та службовці Державного департаменту з питань виконання покарань.

скоріше порушень соціальної екології як зовнішніх умов розвитку, що різною мірою впливають на поведінкові девіації [10].

Анонсуємо емпірично доведені аргументи з приводу детермінації соціальної взаємодії підлітків, *по-перше, диспозиційними характеристиками дітей, по-друге, комплексною взаємодією соціальних факторів:*

1) *депресивні розлади* підлітків варіюються від 15 до 31 % (за різними даними спостережень). Цей результат завжди значно вищий ніж у дітей з нормативних вибірок (4-9 %). Наявність даного симптому слугує індикатором ефективності перенесення підлітками порушень адаптації і трансформації Я-концепції (важливий компонент депресії і підсумок поведінкових розладів). Симптоматика депресивних аномалій нерідко включає соматичні негаразди, але не підкріплені дійсною патологією внутрішніх органів. Більш сильному виразу цих патологій сприяють наркотизація і кримінальна поведінка [3, с.51-52, 64-68].

Наше суспільство закономірно закріплює певні уявлення про правильність виконання соціальних ролей. Не тільки оточення закономірно очікує на гідне виконання відведеної ролі, але і сам індивід сподівається на оцінку: схвалення чи догану за вірне або хибне виконання своєї функції. Не отримана оцінка закладає в душу тривожне відчуття сумніву у собі, а довго триваючі передчуття і надії знищувально діють на людську психіку. Крім того, кожній ролі відповідає пропорційна емоція і соціальна установка, яка, незважаючи на первинну приналежність індивідуальній психологічній позиції індивіда, неминуче міцніше під впливом набутої соціальної ролі (на кшталт, присвоєння юнаку статусу закоренілого делінквента, не тільки посилює властиві йому негативні морально-психологічні риси, але й сприяє селекції суперечних загальноприйнятими правилами соціальних норм делінквентної субкультури).

Г.С. Салліван уявляв людську особистість як когнітивну систему, енергія в якій може існувати або у вигляді *напруги* (потенційних дій), або у формі *безпосередніх дій* (трансформацій енергії). Напруга викликається або *потребами*, що представляють собою потенцію продуктивної діяльності, або *тривоги*, яка відрізняється невизначеністю і продукує деструктивну поведінку. Упорядковані трансформації енергії американський психіатр назвав динамізмами (паттернами), відмежовуючи роз'єднуючі, ізолюючі та узгоджуючі категорії. *Роз'єднуючі* динамізми включають усі деструктивні візрі поведінки, пов'язані з озлобленістю; *ізолюючі* – не віднесені до міжособистісних стосунків – залучають сексуальні потяги; а *узгоджуючі* динамізми – корисні зразки поведінки: близькість і "Я-систему". До речі, озлобленість – динамізм злості і ненависті – характеризується почуттям "сторонній серед своїх і свій серед чужих" [11, с.216-217]. Він (динамізм) стимулює утримання підлітків від проявів потреби у ніжності (базової потреби міжособистісних взаємовідносин), формулюючи адекватний захист за допомогою недобррозумілого ставлення до оточуючих. Ускладнена можливість впливати на дитину ласково закріплює її негативні, навіть агресивні взаємини з навколишніми, подвоюючи депресію.

Зарубіжні і вітчизняні дослідження свідчать про високу кореляцію діагностики розладів поведінки з *алкоголізацією* та *вживанням наркотиків*. При цьому вони відмежовують *первинний* вжиток, що виникає за відсутності асоціальної поведінки, і *вторинний* – пов'язаний з включенням даної симптоматики до загального паттерну девіантної

поведінки [12, с.340-351]. У контексті обраного нами дослідження "підлітків групи ризику" найвищого показнику зловживання забороненими наркотичними речовинами вдостойлась група підлітків психіатричної вибірки; крива ж алкоголізації послідовно зростала від групи норми до групи "ризик" і далі до вибірки підлітків з психіатричним діагнозом. Відносно низький показник вживання наркотичних речовин, отриманий для підлітків групи "ризик", за даними анкетування, свідчив про врахування підлітками при наданні відповідей місяця проведення психологічної діагностики (умови приймальника-розподільника для неповнолітніх, підрозділу КМСН). Аби уникнути ускладнення стосунків з адміністрацією закладів і працівниками міліції, вони скривали достовірні факти використання заборонених речовин, на відміну від нормотипових учнів загальноосвітніх шкіл м. Запоріжжя, які досить відверто висловлювались з приводу поставлених в анкеті запитань, розроблених психологами Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Змістовні дані персональних карток обліку неповнолітніх злочинців (58 осіб), розміщених у приймальнику-розподільнику м. Запоріжжя; 35 підлітків, поставлених на облік КМСН; 100 особових справ юних делінквентів, направлених у загальноосвітні школи і професійні училища соціальної реабілітації Запорізької області⁶; злочинців 18-35 рр., засуджених до позбавлення волі (130 суб'єктів), а також анкетування співробітників органів досудового слідства, дізнання і адміністрації ІВС, аргументовано підкріпили існуючу думку щодо високого рівня наркотизації малолітніх злочинців: в ізоляторах тимчасового утримання злочинців, затриманих за незаконну діяльність, пов'язану з наркотиками, знаходилось більше, ніж винних у вчиненні інших суспільно небезпечних діянь; у висновках амбулаторного тестування арештантів на предмет вживання наркотиків і психоактивних речовин зафіксовані головним чином позитивні результати; перелічені особи, відповідно до матеріалів справ, скоювали злочини переважно у стані наркотичного (алкогольного) сп'яніння, більшість з них мотивували злочинну діяльність фізіологічною потребою в нейтралізації абстиненції (наркотичного голоду, "ломки").

Близько 23-33 % підлітків з діагнозом розладу поведінки мали симптоми *тривожних* розладів, у той час, як діти із соматичними хворобами, відзначають психіатри підліткового відділення Обласної психіатричної лікарні м. Запоріжжя, демонстрували подібні відхилення у 67-75 %. Спостережувану у підлітків "негативну афективність" розуміють як емоційний дистрес, який представляє результат значимих і повторюваних для отроку з відхиленою поведінкою порушень адаптації. Така реакція, згідно висновку психологів Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, отриманого в підсумку тестування учнів старших класів загальноосвітніх шкіл Жовтневого району м. Запоріжжя., може бути наслідком несприятливого контакту з однолітками, конфлікту з вчителями, батьками або міліцією, збільшуючи ступінь емоційного дисбалансу підлітка, але не навпаки.

Л. Берковець вважає, що чим більшим деприваціям і фрустраціям піддається індивід, тим більш сприйнятливо і чуйно він ставиться до наступних фрустрацій. Таким чином, особистість, котра часто взаємодіє із суспільством,

⁶ Єнакіївська, Комишуваська, Миколаївська загальноосвітні школи; Макіївське професійне училище для хлопців.

вчиняючи незаконні або девіантні дії, підлягає чисельним й скрутним фрустраціям, особливо у юнацькому періоді розвитку. Він приводить свідчення досить розповсюдженої проблеми встановлення емоційних зв'язків з оточуючими такими підлітків, котра у фіналі формує тривожність, злість і ворожість відносно усіх людей. Сила фрустрації, обумовленої нереалізованими потребами, корелює із значенням для суб'єкта життєвих експектацій⁷. Загалом, злочинці, найбільше неповнолітні, підштовхуються жагою прискорення власних надій на краще життя, що при невдалому перебігу об'єктивних обставин у сукупності з персональними атрибутами (негативними морально-психологічними якостями), створюють індивідуальний тип кримінальної особистості [13, с.114].

2) *порушення сімейної екології* включає батьківську депресію, алкоголізацію та асоціальну поведінку (у тому числі кримінальну): батьки, підкорені дії таких факторів використовують "бідні" соціалізовані навички взаємодії з дітьми. Асоціальні вчинки дітей за даних обставин можна розуміти і як акцію за взірцем, і як результат ексцесу соціалізації, і як плід порушень емоційної комунікації з батьками. С. Косенко, підвівши підрахунки статистичних дослідів, змалювала картину благоустрою українських сімей: у 18 % батьків підлітків "групи ризику" виявлені нервово-психічні захворювання; у 49 % – зловживання спиртними напоями; у 12 % – судимість одного з батьків або близьких родичів, що мешкають разом із неповнолітніми; у 62 % зафіксована аморальна поведінка; ¼ частина всієї кількості дітей в Україні народжується поза шлюбом, а 20 % сімей мають неповну структуру [14].

У низці психологічних досліджень виявлено типи акцентуацій характерів, найбільш розповсюджених серед підлітків, які зловживають алкоголем: нестійкий, гіпертичний, лабільний, епілептоїдний та істероїдний, – паралельно засвідчено, що алкоголізацію та депресію слід уважати факторами *ризиків пристосування* дитини, але не беззаперечними чинниками імітації останньою паттернів поведінки батьків (серед 100 неповнолітніх респондентів встановлено 11 % підлітків, схильних до алкоголізму в силу окремих рис характеру, а не наслідування чи соціальної мімікрії - копіювання)⁸.

Доповідаючи питання імітації девіантних паттернів, ми не виключаємо саморегуляції і морального розвитку особистості, адже реалізуючи антисоціальну поведінку, людина сприймає, інтерпретує ситуацію та обирає найбільш ефективний або слушний з даних обставин, на її погляд, спосіб поведінки. Доволі резонно А. Бандура стверджує про існування у нашому репертуарі різноманітних прикладів поведінки, навіть за відсутності прямого підкріплення їх засвоєння особою [15, с.867]. Як і Дж. Роттер, він вважає, що рішення індивіда з приводу доцільності вчинення засвоєних дій (буде він діяти відразу чи згорне їх у резерв) залежать від ситуації та очікуваного виграву. Потенційна нагорода може виходити ззовні (схвалення асоціальної групи підлітків чи фінансовий зиск від вчиненого злочину) або може мати суб'єктивну природу (самовинагородження за виконану "роботу") [16, с.127-129].

⁷ Соціологічний термін, під яким розуміють взаємні очікування-вимоги особистості і суспільства.

⁸ Висновки психологів Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, отримані в результаті тестування учнів старших класів загальноосвітніх шкіл Жовтневого району м. Запоріжжя.

- *групи однолітків* зазвичай відштовхують ровесників з поведінковими відхиленнями, ізолюючи останніх від "нормального оточення" і провокуючи депривацію (недоотримання соціального досвіду, зокрема, неопанування неагресивних форм взаємодії). Депривація може пережитись як фрустрація, тобто емоційне перенесення блокування будь-якого виду діяльності, але може виникати і без емоційного компоненту як усвідомлення відсутності можливості задоволення потреби [17, с.80]. Інший варіант, збіжне відособлення однокласниками фонду грунту для включення делінквента до асоціальної групи однолітків і, як наслідок, вони ще більше ізолюються від просоціальних підлітків у тенетах девіантної субкультури, котра зменшує їх шанс на перспективу навчального, соціального та економічного зросту.

Злочинні погляди, орієнтації та вміння засвоюються у групі при особистому неформальному спілкуванні. При формалістичному підході до виховного процесу дитини зусилля вихователів і батьків нівелюються в атмосфері дефіциту тісного міжособистісного психологічного контакту (якраз модель поведінки "дитина – родина" за впливом є найбільш вагомою і конститутивною для формування особистості до 5-ти років) [12, с.352-357]. Деадаптований неповноцінний соціалізацією підліток, позбавлений належної емоційної підтримки, відкриває недоотримані морально-психологічні якості у членів неформальних об'єднань правопорушників, авторитет яких виявляється вирішальним фактором наслідування (на цій стадії розвитку домінує модель "юнак-ровесники", сприяючи автономізації юної особистості і відмові від батьківської опіки) [18].

Групово щільність і систематичне спілкування підлітків, оцінювання соціальних фактів, подій, явищ та інших людей в емоційній формі допомагають встояти перед суспільством, що сприймається ними як вороже і навіть чуже, при цьому деякі соціально важливі норми втрачають свою авторитетність, припиняють регулювати їх поведінку. Таким чином, існування злочинних або делінквентних груп, котрі здійснюють негативний вплив на особистість, зумовлено соціальними причинами, об'єднаними з характерологічними поведінковими реакціями: *реакція відмови* (відмова від стандартних форм поведінки: контактів, домашніх обов'язків, навчання тощо); *реакція опозиції, протесту* (протиставлення своєї поведінки загальноприйнятій: демонстративна бrawада, прогули, втечі, крадіжки тощо); *реакція імітації* (повторення імпонуючих підліткові ідеалів: кіноакторів, спортсменів, авторитетів асоціальних груп); *компенсації* (прагнення наповнити свою недовіршеність в одній сфері успіхами в іншій: визнання однокласниками, отримане грубими і жорстокими методами) [19, с.22].

Порівняння показників трьох психологічних методик, запропонованих російськими психологами, при розгляді нами порушеної *соціальної екології* в умовах життя різнотипних підлітків, для сукупної вибірки з 523 осіб, вивело на перший план криміналізації диспозиції підліткового середовища фактори *сімейних негараздів, икільної дезадаптації, травматичних подій* (смерть одного з батьків, жорстоке поводження з дитиною – в родині або за її межами), *агресивних моделей поведінки*, популяризованих мікросередовищем і багатоманітними каналами інформації:

- як засвідчують результати синтезування умовиводів психологів Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти і дитячих психіатрів Обласної

психіатричної лікарні, більше 2/3 дітей групи норми живуть в умовах нормального сімейного оточення, проте у групах ризику і психіатричних пацієнтів таких менше 1/3. Не натрапляли на жорстоке поводження 96% підлітків групи норми, але зносили аналогічну поведінку, причому здебільшого за межами родини, 1/5 отроків з групи ризику та 1/3 – психіатричних пацієнтів.

Вивчення насильницької поведінки на рівні мікросередовища дозволило Д.А. Шестакову виділити нерівнозначні фактори формування підлітків з насильницькою спрямованістю: внутрішньосімейна конфліктність; ворожість у стосунках із оточуючими; демонстрація насильства родичами або членами неформальної групи; застосування насильства безпосередньо до дитини; породжені у таких умовах аномія, жорстокість, алкоголізм, наркоманія; байдужість родини до очевидних факторів агресивності [20, с.185-190].

Емпірично підтвердились майже у 50 % осіб (при вибіркового анкетуванні 32 суб'єктів 20-29 років, засуджених за насильницькі злочини) факти мордувань і побоїв у сім'ї та групі однолітків в період формування особистості злочинця; у 35 % випадків родичі мали судимість або піддавались адміністративним санкціям за насильні дії⁹.

- синдром шкільної дезадаптації у нормативній вибірці практично не спостерігався: майже 49,9 % нормотипових учнів за рівнем навчання в цілому оцінювались позитивно, на задовільно – 40 %; щодо 4 % підлітків відмічено недоброякісну поведінку; втім не виявлено другорічників, випадків несанкціонованого припинення навчання та не бажаних отримувати нові знання¹⁰. Супротив, цифри групи "ризик" (193 піднаглядних) засвідчили серйозні симптоми шкільної дезадаптації: 12,4 % підлітків повідомили про помірковану успішність у навчанні; задовільну – 14,4 %; 4 % висловили небажання отримувати подальшу освіту; 16,5 % зізналися у поганій поведінці; 5,2 % взагалі покинули школу¹¹.

- зрівнявши перемінну "стосунків у сім'ї" (індикатор патологій у взаємовідносинах членів родини), експериментальним шляхом психологи і психіатри відстежили умови дезадаптації підлітків: визнавали сімейні відносини добродушними 77,3 % юнаків групи норми, 54,6 % – групи ризику і 31 % – психічно хворих. Даний фактор, як і позбавлення батьківських прав, компонує дійсність порушення батьківської практики. Отримані показники параметрів визначеного фактору звернули увагу на високий процент кепських стосунків з вітчимом у групі ризику. У цілому аналіз анамнестичних даних виявив надто важкі форми прояву поганих відносин у сім'ї: побиття, голодування, насильство у різних варіаціях, безнаглядність (для прикладу, бродяжництво дитини через насилля з боку співмешканців матері або її алкоголізм). "Чи можна взагалі говорити про такі соціальні цінності, як любов, честь, свобода і гідність, обговорюючи морально-психологічні аспекти даного феномену", – обурюються науковці і практики з даного приводу [21].

⁹ Результати анкетування осіб, які відбули кримінальне покарання за умисні агресивні злочини (тяжкі тілесні ушкодження, тілесні ушкодження середньої тяжкості, побой та мордування).

¹⁰ Анкетування учнів старших класів загальноосвітніх шкіл м. Запоріжжя, розроблене психологами Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

¹¹ Анкетування неповнолітніх респондентів в умовах спецкладів.

- на психологічних профілях отроків групи ризику позначились і фактори освіти матері та роботи батька. Виявилось, що підвищення рівня депресії, агресії та делінквентності, напряду залежить від освітнього рівня матері і, деякою мірою, її трудової діяльності, що забезпечують певний соціокультурний шабел, а значить і образ життя родини. Зниження ж освітнього рівня батька (вітчима) визначає збіжне із матір'ю порушення поведінки та емоційного настрою, збільшуючи додатково синдром дефіциту уваги і гіперактивності (СДУГ). Робота батька означила зміни за шкалами депресії, тривожності, опозиційної поведінки, зловживання наркотиками, алкоголем, а також перелом всього спектру супутніх делінквентності порушень соціалізації та емоційної сфери.

Прагнучи пролити світло на роль факторів психіатричної симптоматики у розвитку психологічних і поведінкових проблем у підлітків, запорізькі фахівці у галузі психології і психіатрії (регіональний аспект проблеми), посиляючись на методичні здобутки російських дослідників, провели спеціальну обробку даних, розглянувши саме шкали клінічно орієнтованого інтерв'ю в якості перемінних внутрішніх умов девіантної поведінки. Ряд факторів дійсно значимо позначувався на психологічних показниках нарощення психопатії, тривожності, проблем соціалізації, мислення, СДУГ, делінквентності, агресії, внутрішніх і зовнішніх дисгармоній. Загалом репрезентоване дослідження розширило коло актуальних проблем, які свідчать про складні взаємозв'язки порушень психологічної регуляції поведінки підлітків та дії на різні його рівні компонентів психопатологічних чинників і факторів соціальної дезадаптації.

Доведена за шкалами поведінкових відхилень, орієнтованих на норму і патологію, закономірність впливу факторів зниження освітнього і соціокультурного рівня родини на поведінковий та емоційний стан дитини, посвідчує вагоме значення сімейної екології у детермінації делінквентної або злочинної поведінки, окрім вірогідного ризику додаткового виявлення у дитини синдрому "розладу поведінки" в клінічному порядку. Слід відмітити, що у доволі великої частини підлітків групи "ризик", обслідуваних в стаціонарних умовах Обласної психіатричної лікарні, навіть за відсутності у багатьох психіатричного діагнозу, все ж достатньо вираженою виявилась психопатологічна симптоматика, зафіксована фахівцями у медичних документах юнаків. Тому, занотовують спеціалісти: "Зводити делінквентність їх поведінки тільки до порушень виховного процесу надто односторонньо".

З клінічною позицією принципове значення має раннє виявлення та розпізнання типів агресивної поведінки і споріднених розладів, адже залежно від її категоріальної ознаки індивід потребуватиме специфічних мір втручання. Так, стійка агресія з ранньою стадією формування до 10-літнього віку (неадаптивна агресія), як форма психопатології, може вимагати психіатричного втручання, включаючи фармакологічне лікування близьких психіатричних синдромів: імпульсивності, гіперактивності, подразливості, дефіциту стійкості уваги; інший різновид – кумулятивний підтип – може представляти собою набуту в процесі онтогенетичного розвитку адаптаційну реакцію на особливості зовнішнього середовища (адаптивна агресія), яка вимагатиме мультимодальних¹² заходів, без необхідності медикаментозного втручання [22, с.108-121, 238-255].

¹² Економічні, політичні, педагогічні та психосоціальне міри.

При плануванні загальносоціальних та спеціально-кримінологічних запобіжних заходів важливо завжди мати на увазі, що соціально-психологічну позицію особистості (її диспозицію – внутрішній детермінант поведінки, у тому числі і видів її моделей, своєрідна програма, що є змістовною структурою соціальної норми) віддзеркалює не окремо взятий вчинок, а сукупність репрезентативних поведінкових актів, стійка лінія поведінки та діяльності. Вона достоту характеризує соціальне і психологічне формування особистості, у рамках якого вона матеріалізує ідею життя, відтворює у різних ситуаціях (особливо у суперечних) спрямованість власного ставлення до навколишнього світу.

Різновекторні соціологічно-психологічні дослідження "поведінки особистості" лише підтверджують її зумовленість соціальними установками людей, тобто зв'язками, створеними нами між об'єктами та їх оцінками [23]. Навіть у такій специфічній сфері, як злочинність людина діє в якості суспільної істоти. Соціальне середовище розкриває відносини, взаємодію, зв'язки, образ життя, культуру індивідів, їх менталітет, який проявляється у визначеному життєвому просторі і мікросоціумі. Як правило, соціальне середовище характеризує локальну субкультуру, найближче соціальне оточення і групу. Ефективність же дії на особистість соціального середовища суттєво залежить від відповідності тих чи інших зовнішніх факторів суб'єктивному світові індивідууму, яким чином вони відбиваються, трансформуються та взаємодіють адекватно цим внутрішнім умовам, а надто якщо внутрішній механізм діяльності індивіда корелює з психічною патологією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хохряков Г.Ф. Криминология: Учебник /Отв. ред. В.Н. Кудрявцев. –М.: Юристъ, 1999. –511 с.
2. Крайг Г., Бокум Д. Психология развития. –СПб.: Питер, 2006. –940 с.
3. Коннор Д. Агрессия и антисоциальное поведение у детей и подростков. –СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2005. –288 с.
4. Антонян Ю.М., Кудрявцев В.Н., Эминов В.Е. Личность преступника. –СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. –366 с.
5. Артемова Л.В., Янківська О.П. Дидактичні ігри і вправи у дитячому садку. –К.: «Радянська школа», 1977. –126 с.
6. Корнилова Т.В., Григоренко Е.Л., Смирнов С.Д. Подростки групп риска. –СПб.: Питер, 2005. –336 с.

7. Голина В.В., Смелянов В.П., Петрик П.Т. Проблемы назначения наказания за злочини, вчинені неповнолітніми з психічними аномаліями // Держава та регіони: Сер. Право. –Запоріжжя: ЗІДМУ. –2005. – № 1. –С.84-90.

8. Кле М. Психология подростка. –М.: Педагогика, 1991. –115 с.

9. Развитие личности ребенка /Под ред. Н. Ньюкомб. –СПб.: Питер, 2003. –640 с.

10. Петров А.В. Психопатия как предмет междисциплинарного исследования // Психологический журнал. –1999. –№ 5. –С.96-102.

11. Sullivan H.S. The fusion of psychiatry and social science. –New York: Norton, 1964. –135 p.

12. Психология развития /Под ред. А.К. Болотовой и О.Н. Молчановой. –М.: ЧеРо, 2005. –524 с.

13. Бартол К. Психология криминального поведения. –СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2004. –352 с.

14. Косенко С. Причины та умови вчинення злочинів дітьми "групи ризику" // Підприємництво, господарство і право. –2006. –№ 1. –С.135-136.

15. Bandura A Behavior theory and the models of man // American Psychologist. –1974. –№ 29.

16. Rotter J.B. Cognates of personal control: Locus of control, self-efficacy, and expianatory style: Comment // Apilate and Preventive Psychology. –1992. –№ 1.

17. Михайлова О.Ю. Криминальная сексуальная агрессия: теоретико-методический подход /Под ред. П.Н. Ермакова. –Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовск. ун-та, 2000. –150 с.

18. Неформальные объединения и преступность. Круглый стол // Вестник Моск. ун-та: Сер.11. Право. –1992. –№ 2. –С.50-70.

19. Криминология о неформальных молодежных объединениях: Сборник /Под ред. И.И. Карпец. –М.: Юрид. лит, 1990. –268 с.

20. Шестаков Д.А. Семейная криминология: Криминофамилистика. –СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. –389 с.

21. Роль органів внутрішніх справ у сфері запобігання та протидії насильству в суспільстві: Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. –Львів: Львівськ. ін-т внутр. справ при НАВС України, 2000. –237 с.

22. Психотерапия детей и подростков. /Под ред. Ф. Кендалла. –СПб.: Питер, 2002. –432 с.

23. Сорокоумова Е.А. Возрастная психология: Краткий курс. –СПб.: Питер, 2006. –208 с.

Надійшла до редколегії 03.04.2006

БУЗАЛО П.Н. ОБСТОЯТЕЛЬСТВА ФОРМИРОВАНИЯ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ ЛИЧНОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНЕГО ПРЕСТУПНИКА

На базе эмпирического материала социологических, психологических и психиатрических исследований зафиксированы результаты анализа общего онтогенетического механизма становления девиантной социально-психологической позиции несовершеннолетних преступников в возрасте 14-17 лет; представлено лаконичное разъяснение атрибутов нейробиологических и психосоциальных обстоятельств формирования делинквентной личности.

***

BUZALO P.N. CIRCUMSTANCE OF FORMATION DEVIATION BEHAVIOUR OF THE PERSON IN A MINOR CRIMINAL

On the basis of an empirical material of sociological, psychological and psychiatric researches, in work results of the analysis general ontogenetic the mechanism of becoming deviation a social-psychological position of minor criminals in the age of 14-17 years are fixed; the laconic explanation of attributes neurobiology and psychosocial circumstances of formation delinquent is submitted to the person.